

همپوشانی فقر و تغییرات اقلیمی در استان آذربایجان شرقی و نقش کلان شهر تبریز در حفاظت از نظام اقتصادی و اجتماعی منطقه و ایران

شماره: ۳-۶/م/پ | تاریخ: ۱۴۰۴/۱/۱۶

گزارش ۴۲-۲-۲۰۰

RCTBZ.TABRIZ.IR

RCTABRIZ_IR

RCTABRIZ

RCTABRIZ

RCTABRIZ

RCTABRIZ

متن (PDF) از طریق سایت مرکز به نشانی rctbz.tabriz.ir قابل دریافت است.
آدرس: بزرگراه پاسداران، ورودی فرشته جنوبی، ساختمان شورا، ضلع شرقی طبقه اول

عنوان اصلی: هم‌پوشانی فقر و تغییرات اقلیمی در استان آذربایجان شرقی

عنوان فرعی: و نقش کلان‌شهر تبریز در حفاظت از نظام اقتصادی و اجتماعی منطقه و ایران

پدیدآور: حمید عباسی شکوهی

ناظر: معاونت پژوهشی مرکز

نوع و شماره گزارش: دیدگاه (۲۰۰-۲-۴۲)

شماره: ۳-۶/م/پ | تاریخ: ۱۴۰۴/۱/۱۶

متن (PDF) از طریق سایت مرکز قابل دریافت است

این متن در پرتال جامع مطالعات شهری ایران بارگذاری شده است

دریافت نظر و پیشنهاد: rctc@tabriz.ir | ۰۴۱-۲۱۰۴۰۹۰۰

آدرس: بزرگراه پاسداران، ورودی فرشته جنوبی، ساختمان شورا، ضلع شرقی طبقه اول

هم‌پوشانی فقر و تغییرات اقلیمی در استان آذربایجان شرقی و نقش کلان‌شهر تبریز در حفاظت از نظام اقتصادی و اجتماعی منطقه و ایران

شماره: ۳-۶/م/پ

تاریخ: ۱۴۰۴/۱/۱۶

حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به مرکز پژوهش‌های شورای شهر تبریز است.
متن (PDF) از طریق سایت مرکز به نشانی rctbz.tabriz.ir قابل دریافت است.
آدرس: بزرگراه پاسداران، ورودی فرشته جنوبی، ساختمان شورا، ضلع شرقی طبقه اول

مقدمه

استان آذربایجان شرقی، با محوریت کلان‌شهر تبریز، در چارچوب نظام اجتماعی ایران، یکی از واحدهای حیاتی در ساختار کلی تقسیم کار اجتماعی، جغرافیایی و اقتصادی محسوب می‌شود. این منطقه، در طول تاریخ معاصر، نقشی کارکردی در تعادل بخشی میان زیرنظام‌های اقتصادی، فرهنگی و سیاسی ایفا نموده است. با این حال، تغییرات ساختاری در نظم کلان اجتماعی-سیاسی کشور، همراه با اختلالات اقلیمی و زیست‌محیطی، سبب گردیده است که این نظام منطقه‌ای در معرض تنش‌های متداوم قرار گیرد. این استان با مرکزیت کلان‌شهر تبریز، یکی از مهم‌ترین زیرنظام‌های جغرافیایی-اجتماعی کشور به‌شمار می‌رود که از منظر کارکردی، دارای جایگاه راهبردی در تولید صنعتی، زنجیره کشاورزی، شبکه حمل‌ونقل و بازتولید سرمایه‌های فرهنگی است. با این حال، در دهه‌های اخیر، این واحد نظامی با اختلالاتی در تحقق برخی از کارکردهای حیاتی خود مواجه شده است؛ اختلالاتی که ریشه در هم‌زمانی و هم‌افزایی بحران‌های ساختاری (نظیر نابرابری منطقه‌ای و فقر چندبعدی) و بحران‌های زیست‌محیطی (نظیر خشکسالی، جنگل‌زدایی و آلودگی هوا) دارد.

در منظومه‌ی مفهومی تالکوت پارسونز، جامعه به‌منزله‌ی یک نظام کلی متشکل از زیرنظام‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی تلقی می‌شود که برای حفظ تعادل، پایداری و بقاء، ناگزیر از برآورده ساختن چهار کارکرد اساسی موسوم به الگوی AGIL است: سازگاری (Adaptation)، هدف‌گذاری (Goal attainment)، یکپارچگی (Integration) و حفظ الگوی فرهنگی (Latency). در این چارچوب، هر یک از واحدهای جغرافیایی و نهادی جامعه - از جمله استان‌ها - نقش خود را در پشتیبانی از نظم کلان اجتماعی ایفا می‌کنند. بر اساس چهارچوب الگوی AGIL، به نظر می‌رسد این زیرنظام استانی در محورهای سازگاری با محیط

(Adaptation) و یکپارچگی (Integration) دچار تضعیف شده است. کاهش منابع طبیعی، تشدید فقر روستایی، مهاجرت‌های ناهمگون و نابرابری‌های فضایی، به‌ویژه در پیرامون تبریز، نمادهایی از اختلال در الگوی کارکردی سیستم هستند. تبریز، که در گذشته در جایگاه یک مرکز ثقل نظام منطقه‌ای قرار داشت، امروز به مثابه یک بازیگر نهادی، وزن سنگین اختلالات محیطی و کارکردی را بر دوش می‌کشد؛ تا آنجا که می‌توان از «تراکم ناکارآمدی نهادی» در پیکره این شهر سخن گفت.

افزایش فشارهای ساختاری بر تبریز نه تنها کنش‌گران شهری را در معرض فرسایش سرمایه اجتماعی و اختلال در ایفای نقش‌های نهادی قرار داده است، بلکه به یک تهدید سیستماتیک برای بازتولید نظم اجتماعی منطقه‌ای نیز بدل شده است. در غیاب مداخلات سیاست‌گذارانه هماهنگ با نیازهای نظام، بیم آن می‌رود که انسجام درونی سیستم شهری فروپاشیده و پویایی آن به زوال گراید.

بر این مبنا، تحلیل هم‌پوشانی خطرات اقلیمی و فقر در آذربایجان شرقی، نه صرفاً یک بررسی منطقه‌ای، بلکه قرائتی نظام‌مند از تنش‌های کارکردی در سطوح ملی و منطقه‌ای است. گزارش حاضر، با تکیه بر داده‌های گزارش بانک جهانی (۲۰۲۵) و شواهد داخلی، در پی آن است تا درک بهتری از این اختلالات فراهم آورده و پیشنهادهایی برای بازسازمان‌دهی کارکردهای حیاتی استان در راستای تثبیت نظم اجتماعی-اکولوژیکی ارائه دهد.

۱- خشکسالی و منابع آب در آذربایجان شرقی

بر اساس گزارش شرکت آب منطقه‌ای استان، حجم ذخایر سدهای آذربایجان شرقی در سال آبی ۱۴۰۲ نسبت به میانگین بلندمدت بیش از ۳۰ درصد کاهش یافته است (خبرگزاری ایرنا، مهر ۱۴۰۲). و هم اکنون ۶۰ درصد مخازن سدهای استان خالی است و میزان پرشدگی در سدهای مهم استان که نقش اساسی در تامین آب شرب و کشاورزی را

بر اساس گزارش روزنامه شرق (آذر ۱۴۰۲)، کارخانه‌های غرب تبریز (از جمله پالایشگاه تبریز) سالانه بیش از ۳۵ هزار تن آلاینده هوا تولید می‌کنند. این وضعیت به‌ویژه برای مناطق حاشیه‌نشین یا حومه شهر مانند کناره‌های اتوبان پاسداران و شهید کسائی پیامدهای سلامتی و بهداشتی جدی دارد.

۴- فقر منطقه‌ای و شکاف‌های اجتماعی

با وجود میانگین نسبتاً مناسب شاخص توسعه انسانی، توزیع درآمد و زیرساخت‌ها در استان نابرابر است. گزارش مرکز آمار ایران (۱۴۰۲) نشان می‌دهد که نرخ بیکاری در شهرستان چارویماق ۲۷ درصد، هشتگرد ۲۳ درصد و خداآفرین ۲۱ درصد است، که بالاتر از میانگین کشوری (۱۰.۵٪) می‌باشد. همچنین، براساس داده‌های سالانه وزارت رفاه، شاخص فقر چندبعدی در مناطق روستایی چارویماق و ورزقان جزو دهک پایین کشوری است. این فقر ساختاری در سال‌های اخیر موجب افزایش مهاجرت، کاهش نرخ باروری و گسترش پدیده سالمندی در این مناطق شده است (پژوهش دانشگاه تبریز، ۱۴۰۱).

۵- جنگل‌زدایی و تخریب منابع طبیعی

منطقه حفاظت‌شده ارسباران، به‌عنوان یکی از میراث‌های ثبت‌شده یونسکو، طی یک دهه اخیر با کاهش چشمگیر پوشش جنگلی مواجه بوده است. بر اساس گزارش اداره کل منابع طبیعی استان، سالانه ۱۵۰۰ هکتار از پوشش گیاهی این منطقه تخریب می‌شود که دلایل آن شامل:

- قاچاق چوب و نبود نظارت مستمر
- افزایش آتش‌سوزی‌های عمدی و غیرعمدی (۸۵ مورد در سال ۱۴۰۱)
- تغییر کاربری اراضی برای دام‌پروری و ساخت‌وساز غیرمجاز

دارند، بسیار کم است. (وقت نیوز، فروردین ۱۴۰۴). خشک شدن تدریجی دریاچه ارومیه که بخش‌هایی از آن در حوزه شمال‌غربی استان قرار دارد، نه‌تنها بر اقلیم منطقه، بلکه بر منابع آب زیرزمینی نیز تأثیر منفی گذاشته است (گزارش ستاد احیای دریاچه ارومیه، ۱۴۰۱).

در شهرستان‌هایی مانند ملکان، هشتگرد، بستان‌آباد و سراب که اقتصاد آن‌ها به شدت به کشاورزی و دامداری وابسته است، کاهش بارندگی به افت تولیدات، کوچ فصلی دامداران و مهاجرت دائم روستاییان انجامیده است. در برخی روستاهای هشتگرد، تا ۵۰ درصد کاهش جمعیت در دهه اخیر گزارش شده (روزنامه همشهری، تیر ۱۴۰۱).

۲- شکاف عملکرد کشاورزی و تهدید امنیت غذایی

بر اساس گزارش بانک جهانی و همچنین آمار وزارت جهاد کشاورزی، استان آذربایجان شرقی در بخش‌هایی از زنجیره تأمین کشاورزی با شکاف عملکردی بالای ۴۰ درصد نسبت به پتانسیل فنی مواجه است. عمده‌ترین چالش‌ها:

- کاهش شدید سفره‌های آب زیرزمینی در دشت مراغه- بناب
- کمبود امکانات ذخیره‌سازی سردخانه‌ای در شهرستان‌های مرند و شبستر (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۰)
- نرخ بالای ضایعات در محصولات سیب و انگور به دلیل عدم دسترسی به بازار

ادامه این روند علاوه بر تضعیف معیشت کشاورزان، استان را از نظر خودکفایی غذایی در معرض آسیب قرار می‌دهد.

۳- آلودگی هوا و تهدیدات زیست‌محیطی

تبریز یکی از کلان‌شهرهای دارای روزهای ناسالم در فصل سرد است. طبق گزارش «سامانه پایش کیفیت هوای کشور» در زمستان ۱۴۰۲، این شهر به‌طور میانگین ۲۰ روز هوای ناسالم برای گروه‌های حساس را تجربه کرده است. وارونگی دما، سوخت مازوت در برخی صنایع و ناوگان حمل‌ونقل فرسوده از عوامل اصلی‌اند.

بانک‌های توسعه‌ای و یا راه اندازی صندوق توسعه استان آذربایجان شرقی

۸) توجه ویژه به منطقه (فراموش شده) علم و فن‌آوری ربع رشیدی در تبریز و ایجاد زنجیره‌های مربوطه در استان

۹) توجه به اقتصاد دیجیتال به عنوان نسخه بسیار قابل قبول برای اقتصاد سنتی آذربایجان شرقی

نتیجه‌گیری

بر مبنای تحلیل ساختاری-کارکردی تالکوت پارسونز، نظام اجتماعی آذربایجان شرقی در معرض اختلالی است که به‌طور هم‌زمان چهار کارکرد حیاتی آن، یعنی انطباق با محیط زیستی و اقتصادی (Adaptation)، تحقق اهداف توسعه‌ای و سیاست‌گذاری (Goal Attainment)، ادغام اجتماعی و انسجام میان زیرنظام‌های محلی و ملی (Integration)، و حفظ الگوهای فرهنگی، ارزشی و نهادی (Latency) را دچار آسیب کرده است. این اختلال نه‌تنها نشانه یک بحران منطقه‌ای، بلکه بیانگر یک بحران ساختاری در نظام کلان اجتماعی ایران است که از طریق آن نمی‌توان با مداخلات صرفاً بخشی و فنی به راه‌حل رسید.

در چارچوب این پارادایم، بحران کنونی فقر و اقلیم در آذربایجان شرقی، نشانه‌ی آشفتگی در نظم کارکردی و ناتوانی سیستم در ایفای وظایف بنیادی خویش است. این گزارش، با اتکا به داده‌های بانک جهانی (۲۰۲۵)، اسناد داخلی و تحلیل‌های کیفی، تلاش می‌کند تصویری نظری از این بحران ارائه دهد که در قالب فروپاشی نسبی در کارکردهای سیستم اجتماعی قابل تحلیل است.

اگرچه آذربایجان شرقی در برخی شاخص‌های کلان از وضعیت نسبتاً قابل قبولی برخوردار است، اما چالش‌های جدی در تحقق کارکردهای چهارگانه، به‌ویژه در سطوح انطباق با اقلیم و انسجام اجتماعی محلی، این استان را در معرض مخاطرات جدی قرار داده است. مواجهه با این وضعیت

این وضعیت موجب تهدید تنوع زیستی، نابودی منابع آب و افزایش خطر رانش زمین شده است.

۶- نقاط بحرانی (Hotspots) در استان

براساس تجمیع داده‌های فقر، اقلیم، و آسیب‌پذیری، مناطق زیر شناسایی شده‌اند:

- **هشترود:** با نرخ بالای فقر، خشک‌سالی شدید و دسترسی پایین به خدمات درمانی
- **چارویماق:** رکورددار نرخ بیکاری در استان، مهاجرت بالا، فرسایش خاک
- **ورزقان و خداآفرین:** کمبود مراکز آموزشی، سیلاب‌های فصلی، ضعف اینترنت و ارتباطات
- **غرب تبریز:** تمرکز صنایع آلاینده، جمعیت فقیر حاشیه‌نشین، آلودگی مزمن هوا

۷- توصیه‌های سیاستی ویژه آذربایجان شرقی

- ۱) افزایش بهره‌وری آبی از طریق اجرای پروژه‌های آبیاری تحت فشار در ملکان، هشترود و سراب
- ۲) ایجاد مراکز نوآوری کشاورزی در مرند و شبستر برای آموزش کشاورزی هوشمند
- ۳) توجه به توسعه گردشگری روستایی جهت رونق بخشیدن به سبد درآمدی خانوارهای روستایی و حتی شهری
- ۴) الزام صنایع آلاینده غرب تبریز به نصب فیلترهای هوا و توسعه انرژی تجدیدپذیر
- ۵) پشتیبانی از تعاونی‌های جنگل‌داری بومی در ارسباران با حمایت مالی و فنی
- ۶) توسعه مراکز خدمات سلامت، آموزش و اینترنت پرسرعت در نواحی روستایی کم‌برخوردار
- ۷) ایجاد خط اعتباری ویژه برای کارآفرینی جوانان در شهرستان‌های محروم با همکاری صندوق نوآوری و

- 0 روزنامه شرق، شماره ۴۰۳۲، تاریخ ۲۸ آذر ۱۴۰۲: «آلودگی هوای تبریز و سهم صنایع سنگین».
- 0 روزنامه همشهری، شماره ۶۵۱۲، تاریخ ۲۰ تیر ۱۴۰۱: «کاهش شدید جمعیت در روستاهای هشتروند».
- 0 خبرگزاری ایرنا، گزارش ویژه «وضعیت بحرانی منابع آبی در آذربایجان شرقی»، منتشرشده در ۵ مهر ۱۴۰۲.
- 0 پژوهش دانشگاه تبریز، دانشکده علوم اجتماعی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد: «تأثیر فقر چندبعدی بر مهاجرت روستایی در شهرستان چارویماق»، سال ۱۴۰۱.
- 0 سامانه ملی پایش کیفیت هوا، گزارش زمستان ۱۴۰۲، سازمان حفاظت محیط زیست.
- نیازمند رویکردی منطقه‌محور، داده‌محور و عدالت‌محور است تا بتوان انسجام درونی و پیوند کارکردی آن با نظام ملی را بازسازی کرد.
- تبریز به‌عنوان یک کلان‌شهر با پیشینه بسیار غنی تاریخی - فرهنگی، دیپلماتیک و اقتصادی، ظرفیت منحصربه‌فردی برای حفظ الگوها و تحقق اهداف کلان ملی دارد. بهره‌گیری از این ظرفیت نه‌تنها ضرورتی منطقه‌ای، بلکه یک الزام ملی است. در شرایطی که در دولت‌های پیشین این پتانسیل مغفول مانده، دولت کنونی مسعود باید با درک صحیح از کارکردهای این منطقه در ساختار اقتصادی و اجتماعی ایران، از تکرار این غفلت تاریخی جلوگیری کند. حق همه مردم ایران است که از ظرفیت‌های تبریز برای توسعه پایدار کشور بهره‌مند شوند؛ بنابراین هرگونه نادیده‌انگاری یا تضعیف ظرفیت‌های تبریز، لطمه‌ای مستقیم به کارکرد کلی نظام اجتماعی - اقتصادی کشور وارد خواهد کرد.

منابع:

- 0 بانک جهانی، Climate Risk and Poverty in MENA، مارس ۲۰۲۵.
- 0 مرکز آمار ایران: نتایج طرح آمارگیری نیروی کار، سال ۱۴۰۲.
- 0 آمارنامه کشاورزی، سال ۱۴۰۰.
- 0 وزارت جهاد کشاورزی، گزارش عملکرد زنجیره ارزش کشاورزی در استان‌ها، بهار ۱۴۰۲.
- 0 وزارت نیرو، شرکت آب منطقه‌ای آذربایجان شرقی، «گزارش وضعیت منابع آب سطحی و زیرزمینی استان»، پاییز ۱۴۰۲.
- 0 پایگاه خبری - تحلیلی وقت نیوز، کد خبر ۱۰۲۷۱۲۰، ۱۴۰۴/۱/۱.
- 0 ستاد احیای دریاچه ارومیه، گزارش سالانه ۱۴۰۱.
- 0 اداره کل منابع طبیعی آذربایجان شرقی، گزارش سالانه حفاظت جنگل‌ها، ۱۴۰۱.

افزایش فشارهای ساختاری بر تبریز نه تنها کنش گران شهری را در معرض فرسایش سرمایه اجتماعی و اختلال در ایفای نقش‌های نهادی قرار داده است، بلکه به یک تهدید سیستماتیک برای بازتولید نظم اجتماعی منطقه‌ای نیز بدل شده است. در غیاب مداخلات سیاست‌گذارانه هماهنگ با نیازهای نظام، بیم آن می‌رود که انسجام درونی سیستم شهری فروپاشیده و پویایی آن به زوال گراید.

بر این مبنا، تحلیل هم‌پوشانی خطرات اقلیمی و فقر در آذربایجان شرقی، نه صرفاً یک بررسی منطقه‌ای، بلکه قرائتی نظام‌مند از تنش‌های کارکردی در سطوح ملی و منطقه‌ای است. گزارش حاضر، با تکیه بر داده‌های گزارش بانک جهانی (۲۰۲۵) و شواهد داخلی، در پی آن است تا درک بهتری از این اختلالات فراهم آورده و پیشنهادهایی برای بازسازمان‌دهی کارکردهای حیاتی استان در راستای تثبیت نظم اجتماعی-اکولوژیکی ارائه دهد.

نظر رسمی	اظهارنظر رسمی مرکز در موارد ارجاعی از طرف شورای اسلامی شهر یا شهرداری تبریز
دیدگاه	دیدگاه مرکز در موارد جاری شهری و نقد عملکرد و فعالیت‌های شهرداری و سایر دستگاه‌های اجرایی
گزارش تخصصی	گزارش تخصصی مستخرج از کمیته‌ها، گروه‌های کانونی یا نشست‌ها
انتقال دانش	ارسال مطالب گزیده شده یا چکیده مطالب و گزارش‌های سایر مراکز پژوهشی یا نشست‌های خارج از مرکز
یادداشت	اظهارنظر کارشناسی توسط افراد خبره که لزوماً مورد تأیید مرکز نیست
انعکاس	تبیین پیشنهاد، انتظار یا مطالبه کارشناسی یا مردمی
خلاصه مدیریت	خلاصه مدیریتی طرح‌های مطالعاتی انجام شده در مرکز
افکارسنجی	گزارش مستخرج از افکارسنجی عمومی یا موردی
تجربه مدیریت	گزارش تجربیات حوزه مدیریت شهری سایر شهرهای داخل و خارج کشور یا گزارش تجربه‌نگاری مدیریت شهری
پرسمان	بیان مسئله یا طرح سؤالاتی در خصوص مسائل جاری شهر از مدیریت شهری و درخواست پاسخگویی
شناخت شهر	گزارش شناخت وضع موجود در قالب متن نقشه یا اینفوگرافی
اسناد مرکز	آیین‌نامه‌ها، فرم‌ها، دفترچه‌های راهنما و سایر مستندات مربوط به شیوه فعالیت مرکز

با توجه به هزینه‌های زیست‌محیطی استفاده از کاغذ، متن کلیه اسناد گزارش‌ها و طرح‌های پژوهشی تهیه شده در مرکز به نشانی: rctbz.tabriz.ir قابل دسترسی است.